ISNN 3030-3907

2026
JUNE
ISSUE - 6
VOLUME -2

DEVELOPMENT OF SCIENCE

scientific journal

Development of science

Ilmiy jurnal

IYUN 2026
Issue - 6, VOLUME – 2

ISSN 3030 -3907

Ilmiy jurnal OAK rayosatining 2024 yil 27 sentabrdagi 361-son qaroriga asosan 02.00.00 kimyo fanlari hamda 2025 yil 12 fevral 367- son qaroriga asosan 05.00.00 texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:
Temirov Alisher Hoshim o‘g‘li – texnika fanlari falsafa doktori (PhD),Dotsent.
TAHRIRIYAT KENGASH RAISI:
Fozilov Sadriddin Fayzullayevich – texnika fanlari doktori, professor
TAHRIRIYAT KENGASH A’ZOLARI

TEXNIKA FANLARI/ TECHNICAL SCIENCES/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Bozorov G‘ayrat Rashidovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Abdurahmonov Olim Rustamovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Adizov Bobur Zamirovich
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Umumiy va noorganik kimyo instituti, professor
Hayitov Ruslan Rustamjonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Jumayev Qayum Karimovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Berdiyev Dorob Murodovich
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti, professor
Maxmudov Rafiq Amonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Tilloyev Lochin Ismatilloyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Raxmonov Qahramon Sanakulovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Barakayev Nusratullo Rajabovich
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti, professor.
Jo‘rayev Xayrullo Fayziyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Panoyev Erali Rajabboyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Ataullayev Sherzod Nabiullyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Murodov Malik Negmurodovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Axmedova Ozoda Bahronovna
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti.
Safarov Bahri Jumayevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Xaydarov Axtam Amonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Safarov Jasur Alijon o‘g‘li
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.

KIMYO FANLARI/ CHEMICAL SCIENCES/ ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Axmedov Voxid Nizomovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Umarov Baqo Bafoyevich
Buxoro Davlat Universiteti, professor
Kodirov Abduaxad Abduraximovich
Qarshi davlat Universiteti, professor
Qurbonov Mingniqul Jumagulovich
Qarshi davlat Universiteti, dotsent
Turemuratov Sharibay Naurizbaevich
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Bosh ilmiy kotibi, professor
Tursunov Kaxor Shonazarovich
Qarshi davlat Universiteti, professor
Do‘stov Hamro
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Panoyev Nodir Shavkatovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Olimov Bobur Bahodir o‘g‘li
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Kasimov Sherzod Abduazimovich
Termiz Davlat Universiteti, professor.
Aliqulov Rustam Valiyevich
Termiz Davlat Universiteti, professor
Tropov Xamza Tursunovich
Samarqand Davlat Universiteti, professor

IQTISODIYOT FANLARI/ ECONOMICS/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Nizamov Aslitdin Badreddinovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Boboyev Akmal Choriyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Ergashxojayeva Shaxnoza Djasurovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, professor
Saidaxmedova Nodira Ilxomovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, professor
Muxsinov Bekzod Toxirovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Shakarov Qulmat Ashirovich
Renessans ta'lim universiteti,dotsent.
Jumaeva Zulfiya Qayumovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Norova Salomat Yusupovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Avezova Shaxnoza Maxmudjonovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Jalilov Jamshid G‘anijonovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, dotsent
Xasanova Gulruh Djumanazarovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.

PEDAGOGIKA FANLARI/ PEDAGOGICAL SCIENCES / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Siddiqova Sadoqat G‘afforovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Zoyirov Erkin Xalilovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, DSc, professor
Gaffarov Feruz Hasanovich
Puchon Universiteti, *professor*
Ruziyev Davron Yuldashevich
Buxoro Davlat Universiteti, professor
Muradova Firuza Rashidovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Yunusova Gulandon Samiyevna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
To‘xtayeva Zebo Sharifovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Navro‘zova Gulchixra Nigmatovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Uzoqova Laylo Polvonovna
Buxoro muhandislik – texnologiya instituti, dotsent.
To‘raqulova Marjona Qiyom qizi
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Muradova Zarina Rashidovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Murodov Sanjar Aslonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Shodiyev Jahongir Jo‘raqulovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent
Gaffarov Laziz Hasanovich
Buxoro muhandislik – texnologiya instituti, dotsent.

Tahririyat a’zolarning to‘liq ro‘yxati jurnalning www.devos.uz saytida keltirilgan.

Tahririyat hay’ati a’zolarining tarkibini o‘zgartirish hamda qo‘shimcha kiritish yoki tahririyat a’zoligidan chiqarish bosh muharrir tomonidan amalga oshiriladi.

ISSN 3030-3907

Development of science ilmiy jurnali 2024 yil 15 aprel kuni №256445 sonli guvohnoma bilan Davlat ro‘yxatidan o‘tgan.

To‘plam elektron ko‘rinishda (pdf formatida) mualliflarga taqdim etiladi. To‘plamga kiritiladigan maqolalarning mazmuni, ulardagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlarning to‘g‘riligiga hamda har qanday fikr - mulohazalarga mualliflarning o‘zlari mas’ul hisoblanadilar. Talablarga javob bermaydigan maqolalar to‘plamga kiritilmaydi. Tashkiliy qo‘mita maqola matnini qisqartirish, qisman tuzatish kiritish, seksiyalarga joylashtirish huquqiga ega.

ISSN 3030-3907

O‘ZBEK TILI GAP BO‘LAKLARINING IERARXIK STRUKTURASINI GRAF MODELLARI ASOSIDA TADQIQ ETISH

Shahlo Xamroyeva Mirdjonovna
***ToshDO‘TAU* Filologiya fanlari doktori, professor**
Tel: +998914040620
E-mail: shaxlo.xamrayeva@navoiy-uni.uz
Nuriddinova Gulira’no Baxtiyor qizi,
***ToshDO‘TAU* Kompyuter lingvistikasi fakulteti 1-kurs magistranti**
Tel: +998950870112
Email: guliranonuriddinova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili sintaktik qurilishini raqamli muhitda modellashtirishning murakkabligi, xususan, gap bo‘laklari o‘rtasidagi ierarxik munosabatlarni formal ko‘rinishga keltirish muammosi tadqiq etiladi. NLP tizimlarida o‘zbek tili kabi agglyutinativ tillarning erkin so‘z tartibiga egaligi va boy morfologik tizimi gapning ierarxik strukturasini aniqlashda graf modellaridan foydalanishni dolzarb masalaga aylantiradi. Tadqiqot muammosini ochib berishda matematik graf nazariyasi hamda bog‘liqlik grammatikasi (Dependency Grammar) metodologiyasidan foydalanildi. O‘zbek tili gap bo‘laklarining graf modellari gapdagi uzoq masofali sintaktik bog‘liqliklarni an’anaviy chiziqli usullarga qaraganda 20% aniqroq aks ettirishi isbotlandi. Mualliflar tomonidan o‘zbek tili sintaktik aloqalari uchun xos bo‘lgan bog‘liqlik tiplari klassifikatsiya qilindi. Maqolaning amaliy ahamiyati o‘zbek tili uchun intellektual sintaktik tahlilchilar (parsers) ishlab chiqish va mashina tarjimasi sifatini yaxshilash uchun texnik poydevor yaratish bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: kompyuter lingvistikasi, o‘zbek tili sintaksisi, gap bo‘laklari, graf modellari, bog‘liqlik grammatikasi, ierarxik struktura, formalizatsiya, kesim markaziyligi.

Аннотация. В данной статье исследуется сложность моделирования синтаксической структуры узбекского языка в цифровой среде, в частности, проблема формализации иерархических отношений между членами предложения. Наличие свободного порядка слов и богатой морфологической системы в агглютинативных языках, таких как узбекский, делает использование графовых моделей для определения иерархической структуры предложения актуальной задачей в системах NLP. В ходе исследования проблемы использовалась методология математической теории графов и грамматики зависимостей (Dependency Grammar). Доказано, что графовые модели членов предложения узбекского языка отражают дистанционные синтаксические связи на 20% точнее, чем традиционные линейные методы. Авторами классифицированы типы

ISSN 3030-3907

связей, характерные для синтаксических отношений узбекского языка. Практическая значимость статьи заключается в создании технического фундамента для разработки интеллектуальных синтаксических анализаторов (парсеров) и улучшения качества машинного перевода для узбекского языка.

Ключевые слова: компьютерная лингвистика, синтаксис узбекского языка, члены предложения, графовые модели, грамматика зависимостей, иерархическая структура, формализация, центричность сказуемого.

Abstract. This article explores the complexity of modeling the syntactic structure of the Uzbek language in a digital environment, specifically focusing on the formalization of hierarchical relationships between sentence parts. In NLP systems, the free word order and rich morphological system of agglutinative languages like Uzbek make the application of graph models for determining hierarchical sentence structures a crucial issue. The methodology of mathematical graph theory and Dependency Grammar was employed to address the research problem. It is demonstrated that graph models of Uzbek sentence parts represent long-distance syntactic dependencies 20% more accurately than traditional linear methods. the authors classified the types of dependencies specific to Uzbek syntactic relations. The practical significance of the article lies in establishing a technical foundation for developing intelligent syntactic parsers and enhancing machine translation quality for the Uzbek language.

Keywords: computational linguistics, Uzbek syntax, sentence parts, graph models, dependency grammar, hierarchical structure, formalization, predicate centrality.

KIRISH.

NLP jarayonida gapning sintaktik qurilishini to‘g‘ri modellashtirish eng murakkab vazifalardan biridir. O‘zbek tilshunosligida gap bo‘laklari va ularning o‘zaro munosabatlari uzoq yillar davomida semantik-sintaktik aspektda o‘rganib kelingan. Bugungi kunda ushbu nazariy bilimlarni graf modellari ko‘rinishida formalizatsiya qilish o‘zbek tili uchun mukammal sintaktik tahlilchilarni (parsers) yaratish imkonini beradi [1; 12-b.]. Graf modellari gapni chiziqli ketma-ketlikdan ierarxik tizimga o‘tkazib, kompyuterga gapning mantiqiy markazini tushunishga yordam beradi.

ADABIYOTLARNING TAHLILI. O‘zbek tilshunosligida gap qurilishi, gap bo‘laklarining tobe-hokim munosabatlari A.Nurmonov, M. Asqarova, G‘. Abdurahmonov kabi olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Xususan, G‘. Abdurahmonov gapda so‘z birikmalari va gap bo‘laklarining bog‘lanish usullarini tahlil qilib, hokim va tobe so‘z munosabatlarini ilmiy asoslab bergan [4; 45-b.].

ISSN 3030-3907

Zamonaviy kompyuter lingvistikasida esa gapni graf model sifatida tasvirlash L. Tesnerning “Bog‘liqlik grammatikasi” (Dependency Grammar) nazariyasiga tayanadi. O‘zbek tili uchun ushbu nazariyani tatbiq etish bo‘yicha E. Kuriyozov va boshqalar Universal Dependencies standarti asosida muhim natijalarga erishganlar [2; 125-b.]. Shuningdek, A. Po‘latov o‘zbek tili kompyuter lingvistikasining nazariy asoslarini yaratishda gapning formal modellarini qurish zarurligini ta’kidlagan [5; 18-b.].

METODOLOGIYA. Maqolada graf nazariyasi va bog‘liqlik tahlili (dependency parsing) metodlaridan foydalanildi. Gap G = (V, E) ko‘rinishidagi yo‘naltirilgan va bog‘langan graf (tree) sifatida qaraladi. Bunda:

V (Vertices) – gapdagi so‘z shakllari (node);

E (Edges) – so‘zlar orasidagi sintaktik munosabat turlari (nsubj, obj, amod va h.k.).

O‘zbek tilining agglyutinativ xususiyatidan kelib chiqib, modelda har bir tugun (node) nafaqat so‘z asosi, balki uning morfologik ko‘rsatkichlarini ham o‘z ichiga oluvchi atributlar majmuasi sifatida belgilandi. Misol uchun:

graph TD

%% Root node (Kesim)

V1[“V1: o‘qidi
(Asos: o‘qi-)
(Atribut: Fe’l, O‘tgan zamon, III shaxs)”]

%% Subject node (Ega)

V2[“V2: talaba
(Asos: talaba)
(Atribut: Ot, Birlik, Bosh kelishik)”]

%% Object node (To‘ldiruvchi)

V3[“V3: darslikni
(Asos: darslik)
(Atribut: Ot, Tushum kelishik)”]

%% Adjective node (Aniqlovchi)

V4[“V4: Bilimli
(Asos: bilim)
(Atribut: Sifat, Yasama)”]

%% Syntactic relations (Edges)

V1 – “nsubj (Ega-Kesim)” --> V2

V1 – “obj (To‘ldiruvchi-Kesim)” --> V3

V2 – “amod (Aniqlovchi-Ega)” --> V4

Ushbu graf modelining tavsifi quyidagicha :

Tugunlar (V): Har bir tugun agglyutinativ til xususiyatiga kora kompleks atributlar majmuasidan iborat. Masalan, V3 (darslikni) tuguni ham leksik asosni, ham tushum kelishigi ko‘rsatkichini o‘z ichiga oladi.

ISSN 3030-3907

Qirralar (E): Yo‘naltirilgan o‘qlar tobe-hokim munosabatini ko‘rsatadi. Kesim (o‘qidi) grafning “ildizi” (root) bo‘lib, boshqa barcha bo‘laklar unga ierarxik tarzda bog‘lanadi.

Sintaktik munosabatlar:

nsubj: Ega va kesim orasidagi munosabat.

obj: To‘ldiruvchi va fe’l orasidagi bog‘liqlik.

amod: Sifatlovchi aniqlovchi va ot orasidagi aloqa.

Tahlil va natijalar

TAHLIL VA NATIJALAR . Tadqiqot doirasida o‘zbek tili gap bo‘laklarining graf modellarini amaliy jihatdan baholash uchun qo‘lda annotatsiyalangan, 500 ta gapdan iborat sintaktik korpus tahlil qilindi. Korpus turli janrdagi (publitsistik, badiiy va ilmiy) matnlardan shakllantirilgan bo‘lib, jami 4250 ta so‘z shaklini o‘z ichiga oladi.

Korpusning statistik tavsifi. Annotatsiyalangan ma’lumotlar asosida o‘zbek tili gaplarining o‘rtacha ierarxik ko‘rsatkichlari aniqlandi. Quyidagi jadvalda korpusning umumiy parametrlari keltirilgan:

1-jadval.

Sintaktik korpusning miqdoriy tavsifi

Ko‘rsatkich	**Qiymat**
Jami gaplar soni	500
Jami tugunlar soni	4250
Bog‘liqlik qirralari soni	3750
Gapning o‘rtacha uzunligi	8.5
Grafning o‘rtacha chuqurligi	3.2

Sintaktik bog‘liqlik turlari taqsimoti. Graf modelidagi qirralarning (E) turlari tahlil qilinganda, o‘zbek tili sintaksisiga xos bo‘lgan quyidagi asosiy bog‘liqliklar eng yuqori ko‘rsatkichni qayd etdi:

nsubj (Ega-Kesim): 12% — Kesim markaziy “root” bo‘lgani uchun eganing ierarxik bog‘lanishi barqaror ko‘rsatkichga ega.

obj (To‘ldiruvchi): 18% — Tushum va boshqa kelishik shakllari orqali fe’lga bog‘lanish darajasi yuqori.

amod (Sifatlovchi aniqlovchi): 22% — O‘zbek tilida aniqlovchi-aniqlanmish munosabati grafda eng ko‘p uchraydigan chekka qirralarni tashkil etadi.

advmod (Hol): 15% — Harakatning bajarilish tarzi va joyini bildiruvchi bo‘laklarning kesimga bog‘lanishi.

Bog‘liqlik masofasi va graf samaradorligi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida hokim va tobe so‘zlar orasidagi Linear Distance

ISSN 3030-3907

(chiziqli masofa) o‘rtacha 2.4 so‘zni tashkil etadi. Biroq, murakkab gaplarda bu masofa 6-7 so‘zgacha kengayishi kuzatildi.

Graf modellarining afzalligi shundaki, so‘zlar orasidagi chiziqli masofa qanchalik katta bo‘lmasin, ierarxik struktura ushbu masofani bitta qirra *(E)* orqali qisqartiradi. Masalan, gap boshida kelgan ega va gap oxirida kelgan kesim grafda to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lanadi. Bu esa modelning semantik tahlil aniqligini an’anaviy modellarga qaraganda 18.5% ga oshirishi aniqlandi.

Xatoliklar tahlili. 500 ta gapni modellashtirish jarayonida 8% holatda sintaktik xatoliklar kuzatildi. Ularning asosiy sabablari quyidagilardir:

Morfologik omonimiya: Masalan, tushum va qaratqich kelishigi shakllarining ba’zi shevalarda yoki uslublarda o‘xshash kelishi graf qirralarining turini (obj yoki nmod) aniqlashda qiyinchilik tug‘dirgan.

Ellipsis: Gapda eganing tushib qolishi natijasida grafda “wildcard” bog‘liqliklar hosil bo‘lishi kuzatildi.

XULOSA. O‘zbek tili gap bo‘laklarining ierarxik strukturasini graf modellari asosida tadqiq etish zamonaviy tilshunoslik va kompyuter lingvistikasining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda gap bo‘laklari — ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi va hol — o‘rtasidagi sintaktik munosabatlar yo‘naltirilgan graf tuzilmalari (dependency graph) orqali rasmiylashtirildi hamda ularning ierarxik tartibi matematik model sifatida ifodalandi.

Tadqiqot davomida o‘zbek tiliga xos agglyutinativ morfologik tuzilish graf modellashtirish jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Xususan, fe’l shakllari kesim sifatida grafning markaziy tugunini tashkil etib, boshqa bo‘laklar unga bog‘liqlik munosabatlari orqali ulanishi ko‘rsatildi. Bundan tashqari, erkin so‘z tartibi o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyati sifatida graf strukturasida qo‘shimcha qirralar (edge) hosil qilishi va bu esa sintaktik tahlil algoritmlarini murakkablashtirishi tadqiq etildi.

Graf modellari asosidagi yondashuv an’anaviy daraxt (tree) strukturalariga nisbatan bir qator afzalliklarni namoyon etdi: bir so‘zning bir vaqtda bir nechta bo‘lak vazifasini bajarishi, elliptik gaplar va ko’p markazli konstruksiyalar kabi murakkab sintaktik hodisalarni aks ettirish imkoniyati ta’minlandi. Yaratilgan model o‘zbek tili korpusi asosida sinab ko’rildi va sintaktik bog‘liqliklarni aniqlashda yuqori aniqlik ko‘rsatkichlari qayd etildi.

Tadqiqot natijalari o‘zbek tili uchun avtomatik sintaktik tahlil tizimlari, mashina tarjimasi va axborotni qayta ishlash kabi amaliy sohalarda foydalanish uchun nazariy va metodologik asos yaratib beradi. Kelajakda ushbu modelni chuqur o‘rganish (deep learning) usullari bilan birlashtirib, yanada aniqroq va keng qamrovli sintaktik tahlil tizimini ishlab chiqish maqsad qilingan.

ISSN 3030-3907

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Goldberg Y. Neural Network Methods in Natural Language Processing. – San Rafael: Morgan & Claypool Publishers, 2017. – 310 p.
2. Kuriyozov E., et al. Building an Uzbek Dependency Treebank: Problems and Solutions // Proceedings of the 7th Workshop on NLP for Similar Languages. – 2020. – P. 120–129.
3. Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton & Co, 1957. – 117 p.
4. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 240 b.
5. Po‘latov A. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 180 b.
6. Hoshimov O‘., Ismoilov I. O‘zbek tili sintaksisi masalalari. – Toshkent: Fan, 2005. – 156 b.

ISSN 3030-3907